

Cyberspace Policy-Making and Governance in Iran: A Comparative Study of the Approaches of Political Factions

Ali. Salamat¹, Abbas. Sohrabzadeh^{2*}, Hamed. Nazari³

¹ Ph.D. Student, Department of Political Science, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

² Assistant Professor, Department of Political Science, Payame Noor University, Tehran, Iran

³ Department of Political Science, Ahv.C., Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

* Corresponding author email address: a.sohrabzadeh56@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Salamat, A., Sohrabzadeh, A., & Nazari, H. (2026). Cyberspace Policy-Making and Governance in Iran: A Comparative Study of the Approaches of Political Factions. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(2), 1-18.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This article addresses the central question: “What similarities and differences characterize the approaches of active political factions in Iran toward cyberspace governance and policy-making, and how have these convergences and divergences affected the policy-making process in this domain?” Accordingly, it undertakes a comparative analysis of the political discourses that have influenced cyberspace policy-making in the Islamic Republic of Iran. The findings indicate that, although all political factions emphasize the principles of “national sovereignty” and “indigenization” in cyberspace, they differ fundamentally with respect to such components as the “relationship between freedom and security,” “the role of the state in regulation,” “engagement with the international community,” and “legislative priorities.” In this context, Principlist factions have predominantly emphasized a restrictive, security-oriented approach centered on stringent technical controls, such as extensive filtering and the development of the National Information Network from a largely defensive perspective. In contrast, Reformist and moderate factions have placed greater emphasis on affirmative and participatory approaches, user empowerment through media literacy, and smart regulation involving civil society institutions. Nevertheless, recurrent policy shifts resulting from changes in governments, the absence of cross-factional consensus on a “comprehensive strategic document,” institutional overlap among responsible authorities, and the practical predominance of restrictive approaches despite certain affirmative policy rhetoric have contributed to ineffective long-term cyberspace governance, intensified public dissatisfaction, the incomplete realization of the “National Information Network” as the desired communications infrastructure, and the persistence of a gap between declared and implemented policies. The findings suggest that reforming cyberspace policy-making in Iran in accordance with the objectives of overarching policy documents requires moving beyond short-term factional perspectives toward a “participatory and adaptive governance model” in which constructive engagement with the global ecosystem, strengthening the digital economy, procedural transparency, and the replacement of restrictive, top-down controls with affirmative, bottom-up approaches are accorded priority.

Keywords: cyberspace, policy-making, governance, political factions, National Information Network.

EXTENDED ABSTRACT

Cyberspace has become one of the most consequential domains of contemporary governance, reshaping social interaction, political communication, economic activity, cultural production, and the relationship between citizens and the state. The rapid expansion of digital networks has intensified long-standing tensions between state sovereignty and individual freedoms, particularly with respect to freedom of expression, privacy, access to information, national security, and the regulation of transnational platforms. From a governance perspective, cyberspace is not merely a technological environment but a politically contested arena in which states, corporations, civil society organizations, users, and transnational institutions compete to define rules, norms, and legitimate forms of control. Network society theory emphasizes that digital communication has transformed the production and circulation of power by enabling decentralized forms of communication and collective action while simultaneously providing states and other powerful actors with new instruments of surveillance and regulation ([Castells, 2010](#)). Similarly, the literature on networked information production stresses that the decentralized character of digital environments can expand opportunities for participation and freedom, although such opportunities remain conditioned by institutional, legal, and technological structures ([Benkler, 2006](#)). The regulatory dilemma is therefore centered on how to reconcile the protection of security and sovereignty with the preservation of openness, participation, and civil liberties ([Lessig, 2001](#)). This tension is especially visible in states where political institutions adopt a strong sovereignty-oriented understanding of cyberspace and seek to extend territorial principles of authority into digital environments ([Kramer, 2017](#); [Nye, 2011](#)). Iran constitutes an important case in this regard because cyberspace governance has developed within a multilayered political and institutional system in which different factions, state institutions, security organizations, regulatory bodies, and social actors hold competing interpretations of digital freedom, national security, cultural integrity, and technological development. Consequently, the central problem addressed in this study is not simply whether cyberspace should be regulated, but how competing political factions define the purposes, instruments, and legitimate boundaries of regulation and how these ideological and institutional differences influence the continuity, inconsistency, and effectiveness of cyberspace policy-making in the Islamic Republic of Iran ([Ghasemi & Rezaei, 2021](#); [Pournaseri & Hajizadeh, 2022](#)).

The theoretical framework of the study combines institutional, group-based, network-governance, sovereignty-oriented, developmental, and critical discourse perspectives in order to explain the relationship between political competition and cyberspace policy-making. Institutional approaches to public policy emphasize that policy outcomes are shaped by the formal distribution of authority, organizational mandates, bureaucratic routines, and relationships among governmental institutions ([Brooks, 1993](#)). This perspective is particularly relevant to Iran, where responsibility for cyberspace is distributed among multiple institutions with partially overlapping competencies, including the Supreme Council of Cyberspace, the National Cyberspace Center, the Ministry of Information and Communications Technology, security and intelligence institutions, cyber-policing bodies, and other governmental and quasi-governmental organizations ([Sepehri, 2022](#)). Group-based approaches, by contrast, conceptualize policy as the outcome of competition among organized actors seeking to influence state decisions, which helps explain how political factions, bureaucratic organizations, economic stakeholders, and ideological institutions attempt to shape the direction of internet regulation. These approaches are complemented by multi-stakeholder governance theories, according to which sustainable cyberspace governance requires

interaction among the state, private sector, technical communities, civil society, and users rather than exclusive reliance on centralized state control (Benkler, 2006; MacKinnon, 2012). At the international level, three broad paradigms may be distinguished. The sovereignty-centered paradigm views cyberspace as an extension of national jurisdiction and emphasizes security, territorial authority, and state control (Drezner, 2014; Drozhdek & Van Kalenberg, 2016). The multi-stakeholder paradigm emphasizes distributed authority, participation, transparency, and regulatory pluralism (MacKinnon, 2012). The development-oriented paradigm conceptualizes digital infrastructure as a foundation for economic growth, social inclusion, access to knowledge, and reduction of the digital divide (O'Neil, 2020; Unesco, 2021). To interpret the discursive dimensions of factional competition, the study also draws on critical discourse analysis, which treats political language and policy documents as instruments through which ideological assumptions and power relations are constructed and reproduced (Fairclough, 1995; Van Dijk, 1998). In addition, Castells's theory of communication power helps explain why political factions compete for control over digital narratives and why cyberspace has become simultaneously an arena of political mobilization, identity construction, and state intervention (Castells, 2010).

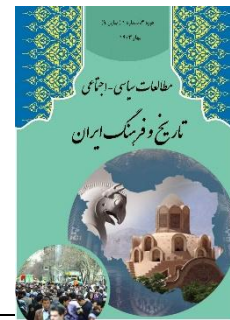
The institutional development of cyberspace governance in Iran demonstrates the persistence of a predominantly centralized and security-oriented model, although official policies also contain developmental, participatory, and rights-oriented elements. The establishment of the Supreme Council of Cyberspace created a central strategic body intended to coordinate national policy, yet the coexistence of numerous institutions with overlapping authority has generated institutional fragmentation, parallel decision-making, and inconsistent policy implementation (Sepehri, 2022). The Strategic Document of Cyberspace of the Islamic Republic of Iran articulates a broad set of objectives encompassing protection, security, independence, justice, national authority, development, and public participation, illustrating the simultaneous presence of restrictive and affirmative policy aspirations (Supreme Council of, 2012). Nevertheless, practical policy-making has often been dominated by filtering, access restrictions, platform blocking, surveillance, and the development of domestic alternatives to global communication services. Research on Iran's digital governance has identified recurring tensions between official commitments to technological development and the practical application of restrictive regulatory strategies (Amini, 2021; Ghasemi & Rezaei, 2021). Legal restrictions on online expression and privacy have similarly produced concerns regarding the compatibility of domestic regulatory practices with broader principles of civil and political rights (Hashemi, 2020; Mirmohammadsadeghi, 2021). At the same time, users have developed extensive adaptive practices for circumventing filtering and maintaining access to transnational digital platforms, producing a continuing interaction between state regulation and social resistance (Amini, 2021; Rahmani, 2022). Comparative scholarship on internet control has shown that such environments are rarely characterized by complete state domination; rather, they involve an ongoing struggle between regulatory institutions, technological infrastructures, economic interests, and user practices (Deibert & Crete-Nishihata, 2012; Faris & Heacock, 2021). The Iranian case therefore reveals a substantial gap between formally declared policy objectives and implemented regulatory practices. Although national policy documents emphasize digital development, domestic capacity building, cultural production, user protection, and technological sovereignty, policy implementation has frequently relied more heavily on restrictive measures than on media literacy, public participation, transparent regulation, digital entrepreneurship, or long-term institutional coordination.

The comparative analysis of political factions indicates that Iranian Principlist, Reformist, and moderate political currents share certain overarching assumptions but diverge significantly in their interpretation of security, freedom, state authority, global engagement, and appropriate regulatory instruments. Principlist discourse generally places national sovereignty, cultural security, resistance to foreign influence, and strategic autonomy at the center of cyberspace governance. From this perspective, global digital platforms may function as instruments of political influence, cultural penetration, information warfare, and security vulnerability, which legitimizes extensive state intervention, filtering, and the strengthening of nationally controlled digital infrastructures. The expansion of Iran's cyber-defense capacities and the institutionalization of security-oriented approaches illustrate the strategic importance attached to cyberspace within this political framework (Faghfour, 2023). The National Information Network is accordingly interpreted not merely as a technical project but as a mechanism for reducing infrastructural dependence and strengthening cyber sovereignty (Supreme Council of, 2012). Reformist discourse, in contrast, tends to place greater emphasis on civil liberties, citizens' rights, freedom of expression, access to information, engagement with global platforms, and the social and economic costs of widespread filtering (Mirmohammadsadeghi, 2021; Rahmani, 2022). From this perspective, excessive restrictions can generate public dissatisfaction, weaken institutional legitimacy, damage the digital economy, and encourage widespread circumvention practices rather than achieving sustainable governance. Moderate approaches occupy an intermediate position, generally accepting the necessity of national regulation and domestic infrastructure while emphasizing more flexible, technically informed, and development-oriented mechanisms. The political economy of filtering further complicates these ideological divisions because regulation also produces economic beneficiaries, creates markets for circumvention technologies, and generates institutional incentives that may favor the continuation of restrictive policies (Moghaddam & Karimi, 2023; Roudaki, 2023). Thus, factional differences cannot be reduced to a simple opposition between freedom and security. They also reflect different conceptions of economic development, technological dependence, bureaucratic authority, cultural protection, international engagement, and the distribution of political power within the state.

The study further indicates that the principal challenge confronting Iranian cyberspace governance is not the complete absence of strategic objectives but the inconsistency between those objectives, the fragmentation of implementation, and the recurrent transformation of regulatory priorities following political change. Changes in presidential administrations have repeatedly influenced the intensity of filtering, approaches to foreign platforms, support for domestic services, and the balance between security and developmental policies. This instability has undermined the emergence of a durable cross-factional consensus and has contributed to discontinuity in long-term planning. At the same time, the multiplicity of decision-making institutions reduces accountability because responsibility for controversial regulatory decisions can be dispersed among several organizations (Pournaseri & Hajizadeh, 2022; Sepehri, 2022). The broader international literature suggests that highly centralized approaches to internet governance can generate significant governance costs when they fail to account for the networked, transnational, and technologically adaptive character of cyberspace (Drezner, 2014; MacKinnon, 2012). Strict filtering may limit immediate access to specific platforms, but users frequently adopt technical methods to bypass restrictions, weakening the long-term effectiveness of purely prohibitive policies (Amini, 2021). Excessive restrictions may also affect digital inclusion, innovation, entrepreneurial activity, access to global information resources, and the development of knowledge-based industries (O'Neil, 2020; Unesco, 2021).

Consequently, a more effective model would require a shift from predominantly coercive, top-down control toward adaptive and participatory governance that combines state responsibility with citizen participation, civil society engagement, technical expertise, transparent regulation, and clearly defined institutional authority. Such a model would not necessarily eliminate national sovereignty concerns but would reinterpret sovereignty as the capacity to govern effectively, build resilient infrastructure, protect citizens' rights, support economic development, and engage strategically with global digital ecosystems rather than merely restricting access to them (Kramer, 2017; Nye, 2011). The comparative analysis therefore suggests that sustainable reform depends on institutional coordination, greater transparency, development of media literacy, support for domestic digital industries, rights-sensitive regulation, and the gradual replacement of purely restrictive approaches with more affirmative forms of governance.

In conclusion, cyberspace policy-making in Iran is best understood as the product of an evolving interaction among political ideology, institutional structure, security concerns, economic interests, technological change, and social demands rather than as the expression of a single unified state strategy. Although major political factions share commitments to national sovereignty, domestic technological capacity, and the protection of national interests, they differ fundamentally over the acceptable balance between freedom and security, the proper scope of governmental intervention, the legitimacy of filtering, the role of civil society, and the extent of engagement with the global digital environment. These differences have contributed to repeated policy shifts, institutional overlap, fragmented implementation, and a persistent gap between formally declared objectives and actual regulatory practices. The experience of recent decades indicates that neither unrestricted technological openness nor predominantly restrictive control can by itself provide a stable basis for long-term cyberspace governance. The more viable direction is the construction of a participatory and adaptive governance model in which the state retains responsibility for security, infrastructure, and public interest while citizens, professional communities, private enterprises, civil society organizations, and technical experts participate meaningfully in agenda setting, policy design, implementation, and evaluation. Such an approach would require clearer institutional responsibilities, greater procedural transparency, more consistent legislation, stronger digital literacy, support for the digital economy, and a gradual transition from reactive filtering toward risk-based and evidence-informed regulation. By moving beyond short-term factional competition and establishing a durable strategic consensus, Iran could better align its cyberspace governance system with its long-term developmental objectives, reduce the distance between official policies and citizens' digital practices, strengthen institutional legitimacy, and develop a more resilient, efficient, and socially responsive digital governance framework.

سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی در ایران: مطالعه تطبیقی رویکردهای جناح‌های سیاسی

علی سلامات^۱، عباس سهراب زاده^{۲*}، حامد نظری^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

۳. گروه علوم سیاسی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: a.sohrabzadeh56@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

سلامات، علی، سهراب زاده، عباس، و نظری، حامد. (۱۴۰۵). سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی در ایران: مطالعه تطبیقی رویکردهای جناح‌های سیاسی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۲)، ۱-۱۸.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

نوشتار حاضر با طرح این پرسش اصلی که «رویکردهای جناح‌های سیاسی فعال در ایران به مسئله حکمرانی و سیاستگذاری فضای مجازی چه تفاوت‌ها و تشابهاتی داشته و این تناظرها و تضادها چه تأثیری بر روند خط‌مشی‌گذاری این حوزه گذاشته است؟»، در صدد بررسی تطبیقی گفتمان‌های سیاسی مؤثر بر سیاستگذاری فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران برآمده است. بررسی‌ها حاکی از آن است که اگرچه همه جناح‌ها بر اصل «حاکمیت ملی» و «بومی‌سازی» در فضای مجازی تأکید دارند، اما در مؤلفه‌هایی همچون «نسبت آزادی و امنیت»، «نقش دولت در تنظیم‌گری»، «تعامل با جهان خارج» و «اولویت‌های تقنینی» دچار افتراق ماهوی هستند. در این میان، جناح‌های اصولگرا عمدتاً بر رویکرد سلبی، امنیت‌محور و متمرکز بر کنترل سخت‌افزاری (نظیر فیلترینگ گسترده و توسعه شبکه ملی اطلاعات با نگاه انفعالی) تأکید داشته‌اند؛ در مقابل، جناح‌های اصلاح‌طلب و میانه‌رو بر رویکرد ایجابی، مشارکت‌محور، توانمندسازی کاربران از طریق سواد رسانه‌ای و تنظیم‌گری هوشمند و مبتنی بر نهادهای مدنی تأکید بیشتری نشان داده‌اند. با این وجود، چرخش‌های مکرر سیاستی در اثر تغییر دولت‌ها، نبود وفاق فراجناحی بر سر یک «سند جامع راهبردی»، موازی‌کاری نهادهای متولی و غلبه رویکرد سلبی در عمل (بهرغم برخی شعارهای ایجابی)، موجب ناکارآمدی مدیریت درازمدت فضای مجازی، تشدید نارضایتی عمومی، ناکامی در تحقق کامل «شبکه ملی اطلاعات» به عنوان زیرساخت ارتباطی مطلوب و تداوم شکاف میان سیاست‌های اعلامی و اعمالی گردیده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اصلاح سیاستگذاری فضای مجازی در ایران در مسیر تحقق اهداف اسناد بالادستی، نیازمند خروج از نگاه جناحی مقطعی و حرکت به سوی یک «الگوی حکمرانی مشارکتی و تطبیق‌پذیر» است که در آن، تعامل سازنده با زیست‌بوم جهانی، تقویت اقتصاد دیجیتال، شفافیت روبه‌ها و جایگزینی رویکردهای ایجابی و پایین‌به‌بالا به جای کنترل‌های سلبی و بالا به پایین، در اولویت قرار گیرد.

کلیدواژه‌گان: فضای مجازی، سیاستگذاری، حکمرانی، جناح‌های سیاسی، شبکه ملی اطلاعات.

مقدمه

فضای مجازی در دو دهه اخیر به عرصه‌ای تعیین‌کننده برای تعاملات اجتماعی، فعالیت‌های اقتصادی، مناسبات سیاسی و حتی هویت‌یابی فردی تبدیل شده است. رشد تصاعدی کاربران اینترنت در سطح جهانی و نفوذ شبکه‌های اجتماعی در لایه‌های مختلف زندگی روزمره، دولت‌ها را با پرسش‌های بی‌سابقه‌ای در زمینه نحوه تنظیم‌گری این فضا مواجه ساخته است (Benkler, 2006; Castells, 2010). از یک سو، ضرورت حفظ امنیت ملی، حریم خصوصی شهروندان و مقابله با تهدیدات سایبری ایجاب می‌کند که دولت‌ها چارچوب‌های نظارتی و کنترلی مناسبی طراحی کنند. از سوی دیگر، تأمین آزادی بیان، دسترسی آزاد به اطلاعات و مشارکت شهروندی در عصر دیجیتال مستلزم رویکردهایی باز و مشارکت‌جویانه است (Lessig, 2001). این دوگانگی، که می‌توان آن را «معضل حکمرانی فضای مجازی» نامید، در کشورهای مختلف به اشکال گوناگونی تجلی یافته و همواره عرصه منازعه میان کنشگران سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بوده است (Drozhdek & Van, 2016; Kalenberg, 2016).

جمهوری اسلامی ایران از جمله کشورهایی است که حکمرانی فضای مجازی در آن به یکی از چالش‌برانگیزترین مسائل سیاسی-اجتماعی تبدیل شده است. با افزایش شمار کاربران اینترنت در ایران به بیش از نیمی از جمعیت کشور در دهه ۱۳۹۰ و گسترش استفاده از پلتفرم‌های خارجی نظیر تلگرام، اینستاگرام و واتس‌آپ، دولت با پدیده‌ای مواجه شد که هم تهدیدهایی برای امنیت ملی و هم فرصتهایی برای توسعه اقتصادی و ارتباطات اجتماعی ایجاد می‌کرد (Sepehri, 2022). در این میان، آنچه فضای مجازی در ایران را از بسیاری کشورهای دیگر متمایز می‌سازد، نه صرفاً اعمال محدودیت‌ها، بلکه ماهیت مناقشه‌برانگیز و جناحی خود سیاست‌گذاری در این حوزه است. به عبارت دیگر، مسئله اصلی نه «چگونگی تنظیم فضای مجازی»، بلکه «چه کسی و با چه منطقی این فضا را تنظیم می‌کند» بوده است (Faghfour, 2023; Rahmani, 2022).

ساختار نهادی حاکم بر فضای مجازی در ایران پیچیدگی مضاعفی به این مسئله بخشیده است. برخلاف بسیاری از کشورها که یک نهاد متولی واحد (نظیر وزارت ارتباطات یا کمیسیون تنظیم‌گری مستقل) مسئولیت سیاست‌گذاری سایبری را بر عهده دارد، در ایران شاهد وجود نهادهای متعدد، بعضاً رقیب، با صلاحیت‌های هم‌پوشان و گاه متناقض هستیم (Sepehri, 2022). شورای عالی فضای مجازی که بالاترین مرجع سیاست‌گذاری در این حوزه محسوب می‌شود، متشکل از نمایندگان از قوای سه‌گانه، نهادهای نظامی و امنیتی است. در کنار آن، نهادهایی نظیر سپاه پاسداران انقلاب اسلامی (به‌ویژه فرماندهی سایبری و الکترونیک آن)، وزارت اطلاعات، پلیس فتا و وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات هر یک به نحوی در اداره فضای مجازی نقش دارند. این تکثر نهادی، که ریشه در ساختار قدرت در جمهوری اسلامی دارد، عملاً به موازی‌کاری، اختلاف سلیقه و حتی کارشکنی در اجرای سیاست‌های مصوب منجر شده است (Hashemi, 2020; Pournasari & Hajizadeh, 2022).

تحلیل‌های آکادمیک نشان می‌دهد که رویکردهای متفاوت جناح‌های سیاسی نسبت به فضای مجازی، بازتابی از تفاوت‌های بنیادین آن‌ها در برداشت از مفاهیمی چون «آزادی»، «امنیت»، «پیشرفت» و «نظم عمومی» است (Amini, 2021; Mirmohammadsadeghi, 2021). جناح اصولگرا، با تکیه بر اولویت‌دهی به امنیت و کنترل اجتماعی، عموماً از سیاست‌های محدودکننده و فیلترینگ گسترده حمایت کرده و فضای مجازی را عرصه‌ای تهدیدآمیز برای هویت دینی و امنیت ملی می‌داند. در مقابل، جناح اصلاح‌طلب با تأکید بر حقوق شهروندی و آزادی‌های مدنی، رویکردی آزادسازانه‌تر را دنبال می‌کند و بر ضرورت تعامل با پلتفرم‌های جهانی و کاهش محدودیت‌ها تأکید دارد (Rahmani, 2022). اعتدالیون نیز که عملاً تلفیقی از هر دو رویکرد را در عمل به نمایش گذاشته‌اند، بیشتر بر راهکارهای فنی و زیرساختی

(نظیر توسعه شبکه ملی اطلاعات) به جای اقدامات سلبی محض تمرکز کرده‌اند. در سطح بین‌المللی، حکمرانی فضای مجازی در ایران غالباً در چارچوب «استبداد دیجیتال» تحلیل شده است. این رویکرد که عمدتاً توسط نهادهای غربی و سازمان‌های مدافع آزادی اینترنت ترویج می‌شود، ایران را در کنار کشورهایی نظیر چین، روسیه و کره شمالی در زمره دولت‌هایی قرار می‌دهد که با استفاده از ابزارهای فنی و قانونی، دسترسی شهروندان به اطلاعات را محدود کرده و فضا را برای نقد سیاسی و فعالیت مدنی ناامن ساخته‌اند (Deibert & Crete-Nishihata, 2012; Faris & Heacock, 2021). بر اساس گزارش فریدم هاوس، ایران دارای یکی از محدودترین محیط‌های اینترنتی در جهان است و سیاست‌های فیلترینگ آن به‌طور سیستماتیک حقوق بنیادین شهروندان را نقض می‌کند (Faris & Heacock, 2021). هرچند این توصیف از جهت توصیفی تا حدودی صحیح به نظر می‌رسد، اما از تبیین عوامل درون‌زا و پویایی‌های سیاسی-نهادی پشت پرده این سیاست‌ها ناتوان است. به عبارت دیگر، رویکرد «استبداد دیجیتال» معمولاً دولت ایران را به‌مثابه کنشگری یکپارچه و تک‌صدا فرض می‌کند، در حالی که واقعیت، صحنه‌ای از منازعات و رقابت‌های چندلایه میان جناح‌ها و نهادهای گوناگون است (Amini, 2021; Faghfour, 2023).

علاوه بر منازعات سیاسی و نهادی، عامل مهم دیگری که در تحلیل‌های رایج از حکمرانی فضای مجازی ایران اغلب نادیده گرفته می‌شود، اقتصاد سیاسی فیلترینگ و محدودیت‌سازی است. گزارش‌های متعدد حاکی از آن است که فیلترینگ و فروش فناوری‌های دورزننده آن (نظیر ابزارهای عبور از فیلتر و شبکه‌های خصوصی مجازی) به صنعتی سودآور با گردش مالی سالانه حدود ۳ میلیارد دلار تبدیل شده است (Moghaddam & Karimi, 2023). این درآمدها عمدتاً به نهادهای نظامی و امنیتی خاصی تعلق دارد که عملاً ذی‌نفعان قدرتمندی برای تداوم وضع موجود محسوب می‌شوند. این واقعیت، مسئله حکمرانی فضای مجازی را از یک مناقشه صرفاً ایدئولوژیک بر سر آزادی در برابر امنیت، به حوزه‌ای از منازعه بر سر منافع اقتصادی و بوروکراتیک نیز تبدیل کرده است.

مطالعات پیشین در زمینه سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران را می‌توان به چند دسته اصلی تقسیم کرد. دسته اول، تحقیقات امنیتی-فنی هستند که ساختار نهادی حاکم بر سایر و توانمندی‌های دفاعی-تهاجمی ایران را بررسی کرده‌اند (Faghfour, 2023; Sepehri, 2022). این مطالعات هرچند از نظر توصیف لایه‌های فنی و سازمانی غنی هستند، اما کمتر به لایه‌های سیاسی و ایدئولوژیک تصمیم‌گیری توجه نشان داده‌اند. دسته دوم، تحلیل‌های حقوقی-انسان‌حقوقی هستند که بر محدودیت‌های آزادی بیان و نقض موازین بین‌المللی تأکید داشته‌اند (Hashemi, 2020; Mirmohammadsadeghi, 2021). بالرش بودن این مطالعات از جهت ثبت نقض‌های حقوق بشری، اما معمولاً از تبیین زمینه‌های سیاسی و نهادی تولیدکننده این محدودیت‌ها غافل می‌مانند. دسته سوم، پژوهش‌های جامعه‌شناختی و فرهنگی هستند که بر تجربه کاربران عادی، راهکارهای دور زدن فیلترینگ و شکل‌گیری فرهنگ‌های دیجیتال جایگزین متمرکز بوده‌اند (Amini, 2021; Rahmani, 2022). این دسته نیز هرچند از نظر فهم زیست‌جهان کاربران غنی هستند، اما به سطح کلان سیاست‌گذاری و منازعات نخبگانی ورود نمی‌کنند.

با وجود غنای نسبی ادبیات موجود، خلأ پژوهشی مهمی در این حوزه احساس می‌شود: مطالعات اندکی به مقایسه نظام‌مند رویکردهای جناح‌های سیاسی مختلف به حکمرانی فضای مجازی و تبیین چرایی تفاوت‌های آن‌ها پرداخته‌اند. به عبارت دیگر، بیشتر پژوهش‌های موجود دولت ایران را به‌مثابه یک کل یکپارچه فرض کرده و از کاوش در منازعات درون‌دولتی و درون‌حاکمیتی بر سر نحوه اداره فضای مجازی غفلت کرده‌اند. این خلأ از آن رو حائز اهمیت است که تغییرات محسوس در سیاست‌های فیلترینگ، تعامل با پلتفرم‌های خارجی، توسعه زیرساخت‌های داخلی و حتی نحوه مواجهه با جرایم سایبری در دوره‌های مختلف ریاست‌جمهوری نشان می‌دهد که تحولات این حوزه را نمی‌توان بدون در نظر گرفتن رقابت‌های جناحی و تغییر دولت‌ها فهم کرد (Rahmani, 2022; Sepehri, 2022).

ادبیات نظری

مفهوم‌شناسی

این الگوی نهاده‌شده، عبارت است از کلیه حقوق، آداب و رسوم، روش‌های مورد عمل، رویه‌ها، ضوابط سازمانی یا دیگر عناصر تثبیت‌شده در زندگی سیاسی یا اجتماعی یک ملت (Brooks, 1993). سیاست‌گذاری در کل، واژه‌ای است که با حکومت، دولت، جامعه و مسائل عمومی آن گره خورده و تداعی‌کننده اقدام دولت در اداره صحیح امور عمومی است (Brooks, 1993). به‌طور خاص در حوزه فضای مجازی، سیاست‌گذاری به فعالیتی با هدف کنترل کردن، حکومت کردن یا اداره کردن با مقررات اطلاق می‌شود. بدیهی است که نوع سیاست‌گذاری به‌مثابه زیرشاخه و زیرمجموعه‌ای از سیاست‌گذاری عمومی، با معیار منافع عمومی مرتبط است و مجموعه خاصی از اصول را ارائه می‌دهد (Furlong, 2003).

از ابتدای شکل‌گیری و فعالیت فضای مجازی و ابزارهای ارتباطی آن، از جمله اینترنت، پیرامون امکان سیاست‌گذاری فضای مجازی در جامعه، دو دیدگاه عمده طرح شده است؛ به‌گونه‌ای که برخی صاحب‌نظران معتقدند ظهور و توسعه فناوری‌های نوین ارتباطی و به‌ویژه رسانه‌های اجتماعی، سیاست‌گذاری رسانه‌ای را از ماهیت متمرکز و حاکمیتی خود خارج ساخته و فضای مجازی را از امکان سیاست‌گذاری «برون‌ایستاده» نموده است. در مقابل، دیدگاهی دیگر معتقد است که به دلیل اهمیت یافتن رسانه در عرصه‌های کسب‌وکار، ارتباطات راهبردی، دولت الکترونیک و ... بازیگران جدید و ذی‌نفع به این حوزه افزوده شده‌اند و در نتیجه سیاست‌گذاری رسانه‌ای برای فضای مجازی مهم‌تر از پیش گردیده است.

از میان دو رویکرد مذکور، رویکرد دوم که لزوم سیاست‌گذاری عرصه فضای مجازی را تبیین نموده و نیز بر ضرورت سیاست‌گذاری مشارکتی (با همکاری دولت و مردم) در این باره اذعان داشته است، مورد مدنظر نوشتار حاضر می‌باشد. این رویکرد می‌تواند مبتنی بر «مدل سیاست‌گذاری نهادی» و یا «مدل سیاست‌گذاری گروهی» باشد. شایان ذکر است ترکیبی از این دو مدل نیز می‌تواند برای ایده طراحی مدل مطلوب سیاست‌گذاری فضای مجازی در پژوهش حاضر مناسب باشد؛ چراکه از میان مدل‌های مختلفی که برای سیاست‌گذاری مطرح است، «مدل نهادی» بر چارت سازمانی دولت تمرکز دارد. با توجه به آنکه سیاست‌ها و خط‌مشی‌ها توسط نهادهای دولتی اتخاذ و اجرا می‌شود، بررسی رابطه بین این نهادها و خط‌مشی‌ها از دیرباز در کانون توجه محققان سیاسی قرار داشته است.

این نهادها شامل مجلس، ریاست‌جمهوری، دادگاه‌ها، نظام اداری، شهرداری‌ها و ... می‌باشند. با توجه به اینکه نهادها هستند که به تولید و اعمال خط‌مشی‌ها می‌پردازند، هرگونه تغییری در آن‌ها موجب تغییر در خط‌مشی‌ها نیز می‌شود. به‌طور کلی، در نهادگرایی، تأکید بر تأثیر نهادهایی است که رفتار افراد و گروه‌ها را تعیین می‌کنند. الگوهای باثبات رفتار فردی و گروهی بر خط‌مشی‌ها نیز تأثیر می‌گذارد. بنابراین، سیاست‌گذاری عمومی در این مدل، حاصل ارتباط بین نهادهای مختلف و پیامد حاصل از این ارتباط است.

اما مدل گروهی، بر این اساس مبتنی است که تعامل بین گروه‌های مختلف است که یک سیاست یا خط‌مشی را شکل می‌دهد. در واقع، گروه‌ها پلی بین افراد و دولت هستند و سیاست، نوعی تنازع بین گروه‌های مختلف برای نفوذ بر خط‌مشی‌های حاکم است. نظام سیاسی نیز با استفاده از روش‌های زیر این تعارض را مدیریت می‌کند: الف) برقراری قواعد بازی در منازعات، ب) برقراری توافقات و ایجاد توازن بین گروه‌ها، ج) تصویب سیاست‌ها و خط‌مشی‌های عمومی، د) اجرای این سیاست‌ها و توافقات.

طبق این نظریه، خط‌مشی عمومی در هر مرحله، رسیدن به تعادل در تنازع گروهی است. این تعادل بر اساس نفوذ نسبی هریک از گروه‌های ذی‌نفع تعیین می‌گردد. نفوذ گروه‌ها نیز به‌وسیله جمعیت گروه، تمکن مالی، قدرت سازمانی، رهبری، دسترسی به تصمیم‌گیران اصلی و موارد دیگر تعیین می‌شود. شایان ذکر است، مدل گروهی عموماً به‌جای بوروکراسی با قانون‌گذاری در ارتباط است، اما اندیشمندان شاخه

اجرایی دولت نیز به این مدل و تأثیر گروه‌های نفوذ توجه دارند. این مدل بر این اعتقاد است که مؤسسات دولتی را در نهایت یک گروه تسخیر می‌کند و خط‌مشی‌هایی که وضع می‌شود به نفع آن گروه است و نه لزوماً همه مردم (Brooks, 1993).

همان‌گونه که ملاحظه شد، به نوعی هر دو مدل مذکور بر این اصل مبتنی می‌باشند که تعامل بین نهادها و گروه‌های مختلف است که یک سیاست یا خط‌مشی را شکل می‌دهد. اما در این دو مدل نیز همچنان نقش مردم در حاشیه قرار دارد و خود مردم (نیازها و مطالباتشان) مستقیماً در سیاست‌گذاری‌ها دخیل نمی‌باشند. بر این مبنا، تلاش نوشتار حاضر بر این است که از سویی، با تدقیق و تأمل بر این دو مدل، مدل بومی سیاست‌گذاری فضای مجازی در جامعه اسلامی ایران را ارائه دهد که با نگاه از پایین به بالا، جایگاه مردم را در این سیاست‌گذاری تعریف و تعیین نماید. بر مبنای این مدل، چنانچه دولتمردان سیاست‌گذاری مشارکتی مطلوبی را طرح‌ریزی نمایند، از مزایایی چون کاهش هزینه‌های توسعه در جامعه (به دلیل مشارکت مردم در تأمین اهداف حوزه مربوطه) بهره‌مند خواهند شد و ماحصل سیاست‌گذاری مطلوب آن‌ها، کاهش نابرابری در جوامع از طریق جلب مشارکت افراد حاشیه‌ای در نوآوری‌های پایین به بالا و کمک به ایجاد فرصت‌های برابر در جوامع بومی و محلی می‌باشد.

نقش رسانه‌های جمعی و فضای مجازی در ادوار مختلف انتخابات

نقش رسانه‌های جمعی در انتخابات ریاست‌جمهوری ایران، از ابتدای انقلاب اسلامی تاکنون، دستخوش تحولات چشمگیری شده است. این تحولات را می‌توان در چند دوره اصلی تقسیم‌بندی کرد:

دوره اول (۱۳۵۸ تا ۱۳۷۶): در این دوره، رسانه‌های جمعی عمدتاً شامل رادیو، تلویزیون و روزنامه‌ها بودند که به‌صورت دولتی یا وابسته به نهادهای خاص اداره می‌شدند. نقش رسانه‌ها در انتخابات، عمدتاً به اطلاع‌رسانی اخبار و مواضع نامزدها محدود بود و تعامل چندانی با مخاطبان نداشتند (Cottle, 2003). در این دوره، «انتخاب عقلانی» رأی‌دهندگان عمدتاً بر اساس اطلاعات محدود ارائه‌شده توسط این رسانه‌ها و نیز شبکه‌های اجتماعی سنتی (خانواده، دوستان، مساجد) شکل می‌گرفت.

دوره دوم (۱۳۷۶ تا ۱۳۸۸): با ظهور رسانه‌های مکتوب و تصویری متنوع‌تر و نیز گسترش روزنامه‌های اصلاح‌طلب و اصول‌گرا، نقش رسانه‌ها در انتخابات گسترش یافت. در این دوره، رقابت رسانه‌ای میان جناح‌های مختلف سیاسی شکل گرفت و رسانه‌ها به یکی از ابزارهای اصلی چارچوب‌سازی و برجسته‌سازی تبدیل شدند (Cottle, 2003). با این حال، رسانه‌ها همچنان عمدتاً یک‌سویه بودند و تعامل چندانی با مخاطبان نداشتند.

دوره سوم (۱۳۸۸ تا ۱۳۹۶): ظهور شبکه‌های اجتماعی مانند فیسبوک، توئیتر و تلگرام و گسترش دسترسی به اینترنت، تحولی بنیادین در نقش رسانه‌ها در انتخابات ایجاد کرد. در انتخابات ۱۳۸۸، شبکه‌های اجتماعی برای نخستین بار به‌عنوان بستر اعتراضات و شکل‌دهی به گفتمان سیاسی ظاهر شدند (Castells, 2010). در انتخابات ۱۳۹۲ و ۱۳۹۶، شبکه‌های اجتماعی به ابزار اصلی تبلیغات، اطلاع‌رسانی و تعامل با رأی‌دهندگان تبدیل شدند و نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به رفتار انتخاباتی ایفا کردند (Castells, 2010; Cottle, 2003).

دوره چهارم (۱۳۹۶ تا ۱۴۰۳): در این دوره، نقش فضای مجازی به‌شدت گسترش یافت و شبکه‌های اجتماعی مانند تلگرام، اینستاگرام و توئیتر به بستر اصلی بحث‌های سیاسی و رقابت‌های انتخاباتی تبدیل شدند. همچنین، الگوریتم‌ها و هوش مصنوعی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به محتوایی که کاربران با آن مواجه می‌شوند، ایفا کردند (Benkler, 2006; Zittrain, 2008). در این دوره، فضای مجازی نه‌تنها بر «میزان» مشارکت، بلکه بر «کیفیت» و «شیوه» مشارکت نیز تأثیر گذاشت و رأی‌دهندگان را به سمت مشارکت‌های قالبی (فهرستی)، منفعلانه و فعالانه سوق داد (Castells, 2010).

انتخابات سال ۱۳۹۲: ظهور شبکه‌های اجتماعی در عرصه سیاست

انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۹۲، نقطه عطفی در نقش‌آفرینی فضای مجازی در عرصه سیاست ایران بود. در این دوره، شبکه‌های اجتماعی مانند فیسبوک، توییتر و تلگرام (که در آن زمان تازه تأسیس بود) به‌عنوان بسترهای جدید برای تبلیغات، اطلاع‌رسانی و تعامل با رأی‌دهندگان ظاهر شدند (Cottle, 2003). مهم‌ترین ویژگی‌های نقش فضای مجازی در این دوره عبارت‌اند از:

الف) استفاده از شبکه‌های اجتماعی برای تبلیغات: نامزدهای انتخاباتی در این دوره، برای اولین بار از شبکه‌های اجتماعی برای تبلیغات و ارتباط مستقیم با رأی‌دهندگان استفاده کردند. به‌عنوان مثال، حسن روحانی، نامزد پیروز این دوره، با استفاده از شبکه‌های اجتماعی و وبسایت‌های خبری، توانست پیام‌های خود را به‌طور مستقیم به مخاطبان منتقل کند و از فیلتر رسانه‌های سنتی عبور نماید (Castells, 2010). این استراتژی، که به «ارتباط بدون واسطه» معروف است، به روحانی امکان داد تا با مخاطبان جوان و تحصیل‌کرده که عمدتاً کاربران شبکه‌های اجتماعی بودند، ارتباط برقرار کند (Castells, 2010).

ب) شکل‌گیری چارچوب‌های تفسیری جدید: فضای مجازی در این دوره، به بستری برای شکل‌گیری چارچوب‌های تفسیری جدید تبدیل شد. به‌عنوان مثال، در حالی که رسانه‌های سنتی عمدتاً بر «مسائل هسته‌ای» و «تحریم‌ها» تأکید داشتند، شبکه‌های اجتماعی بر «اقتصاد»، «معیشت» و «آزادی‌های مدنی» تمرکز کردند (Cottle, 2003). این تغییر در برجسته‌سازی مسائل، بر اولویت‌های رأی‌دهندگان تأثیر گذاشت و در نتیجه، بر انتخاب عقلانی آن‌ها اثر گذاشت (Fairclough, 1995).

ج) افزایش مشارکت سیاسی: فضای مجازی در این دوره، به افزایش مشارکت سیاسی، به‌ویژه در میان جوانان کمک کرد. شبکه‌های اجتماعی با کاهش هزینه‌های اطلاع‌یابی و مشارکت، انگیزه رأی‌دهندگان را برای حضور در پای صندوق‌های رأی افزایش دادند (Benkler, 2006). مشارکت ۷۳ درصدی در این دوره، نشان‌دهنده تأثیر مثبت فضای مجازی بر مشارکت سیاسی بود (Castells, 2010).

تأثیر بر انتخاب عقلانی: در انتخابات ۱۳۹۲، فضای مجازی از طریق مکانیسم‌های زیر بر انتخاب عقلانی رأی‌دهندگان تأثیر گذاشت:

۱. کاهش هزینه اطلاعات: شبکه‌های اجتماعی با ارائه اطلاعات گسترده و متنوع درباره نامزدها و برنامه‌های آن‌ها، هزینه اطلاع‌یابی رأی‌دهندگان را کاهش دادند (Benkler, 2006). این کاهش هزینه، به رأی‌دهندگان امکان داد تا با اطلاعات بیشتری تصمیم بگیرند و در نتیجه، انتخاب عقلانی‌تری داشته باشند.

۲. بازتعریف هزینه-فایده: فضای مجازی با تغییر اولویت‌های رأی‌دهندگان (از مسائل هسته‌ای به مسائل اقتصادی و معیشتی)، «هزینه‌ها» و «منافع» را برای آن‌ها بازتعریف کرد (Cottle, 2003). رأی‌دهندگانی که اقتصاد را مهم‌ترین مسئله می‌دانستند، نامزدی را که برنامه اقتصادی بهتری داشت، «با منفعت‌تر» ارزیابی کردند.

۳. تقویت هویت‌های جمعی: شبکه‌های اجتماعی با تقویت هویت‌های جمعی (مانند «امید» و «تغییر»)، به رأی‌دهندگان امکان دادند تا انتخاب خود را به‌عنوان «بخشی از یک جنبش جمعی» تجربه کنند (Castells, 2010). این پدیده، «انگیزه مشارکت» را در رأی‌دهندگان افزایش داد و آن‌ها را به پای صندوق‌های رأی کشاند (Brooks, 1993).

انتخابات سال ۱۳۹۶: شبکه‌های اجتماعی و رقابت دوگانه

انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۳۹۶، با رقابت دوگانه میان حسن روحانی (نامزد میانه‌رو-اصلاح‌طلب) و ابراهیم رئیسی (نامزد اصول‌گرا) همراه بود. در این دوره، نقش فضای مجازی به‌شدت گسترش یافت و شبکه‌های اجتماعی به بستر اصلی رقابت‌های انتخاباتی تبدیل شدند (Castells, 2010; Faris & Heacock, 2021). مهم‌ترین ویژگی‌های نقش فضای مجازی در این دوره عبارت‌اند از:

الف) گسترش کمی و کیفی حضور در شبکه‌های اجتماعی: در انتخابات ۱۳۹۶، هر دو نامزد اصلی، حضور گسترده‌ای در شبکه‌های اجتماعی داشتند و از این بستر برای تبلیغات، اطلاع‌رسانی و تعامل با رأی‌دهندگان استفاده کردند (Faris & Heacock, 2021). به‌عنوان مثال، روحانی با استفاده از اینستاگرام و تلگرام، پیام‌های خود را به‌طور مستقیم به مخاطبان منتقل می‌کرد و رئیسی نیز با استفاده از همین بسترها، به تبلیغ برنامه‌های خود می‌پرداخت (Castells, 2010).

ب) شکل‌گیری اتاق‌های پژواک: در این دوره، اتاق‌های پژواک در شبکه‌های اجتماعی به‌شدت فعال شدند. کاربران طرفدار روحانی عمدتاً با سایر طرفداران روحانی تعامل می‌کردند و محتوایی را مشاهده می‌کردند که دیدگاه‌های آن‌ها را تأیید می‌کرد و طرفداران رئیسی نیز در اتاق‌های پژواک خود فعالیت می‌کردند (Benkler, 2006; Zitttrain, 2008). این پدیده، به «قطبی‌شدگی» جامعه دامن زد و از «گفت‌وگوی سازنده» میان دو جناح جلوگیری کرد.

ج) افزایش نقش الگوریتم‌ها: در این دوره، الگوریتم‌های شبکه‌های اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به محتوایی که کاربران با آن مواجه می‌شدند، ایفا کردند (Benkler, 2006; Zitttrain, 2008). الگوریتم‌ها با شخصی‌سازی محتوا و نمایش محتوای همسو با باورهای قبلی کاربران، «حباب‌های فیلتر» را تقویت کردند و از مواجهه کاربران با دیدگاه‌های مخالف جلوگیری نمودند (Zitttrain, 2008).

د) انتشار اخبار جعلی: در انتخابات ۱۳۹۶، انتشار اخبار جعلی و اطلاعات نادرست در شبکه‌های اجتماعی به‌طور قابل‌توجهی افزایش یافت (Castells, 2010). اخبار جعلی علیه هر دو نامزد منتشر شد و این موضوع، فرآیند انتخاب عقلانی رأی‌دهندگان را با چالش جدی مواجه ساخت (Fairclough, 1995).

تأثیر بر انتخاب عقلانی: در انتخابات ۱۳۹۶، فضای مجازی از طریق مکانیسم‌های زیر بر انتخاب عقلانی رأی‌دهندگان تأثیر گذاشت:

۱. افزایش هزینه‌های روانی: انتشار اخبار جعلی و محتوای جنجالی در شبکه‌های اجتماعی، هزینه‌های روانی رأی‌دهندگان (استرس، اضطراب، بی‌اعتمادی) را افزایش داد (Castells, 2010). این هزینه‌های روانی، ممکن است کیفیت تصمیم‌گیری عقلانی را کاهش داده باشد.
۲. تقویت سوگیری تأیید: اتاق‌های پژواک و حباب‌های فیلتر، «سوگیری تأیید» رأی‌دهندگان را تقویت کردند و آن‌ها را به سمت اطلاعاتی سوق دادند که با باورهای قبلی آن‌ها همخوانی داشت (Benkler, 2006; Zitttrain, 2008). این پدیده، «انتخاب عقلانی» را به «انتخاب تأییدگرا» تبدیل کرد و از ارزیابی منطقی گزینه‌ها جلوگیری نمود.

۳. تغییر اولویت‌ها از طریق برجسته‌سازی: فضای مجازی با برجسته‌سازی مسائل خاص (مانند «برجام» و «تحریم‌ها» از سوی طرفداران روحانی و «اقتصاد» و «معیشت» از سوی طرفداران رئیسی)، اولویت‌های رأی‌دهندگان را تغییر داد (Castells, 2010). این تغییر اولویت‌ها، بر محاسبه هزینه-فایده رأی‌دهندگان تأثیر گذاشت و آن‌ها را به سمت نامزد خاصی سوق داد.

انتخابات سال ۱۴۰۰: بلوغ فضای مجازی و نقش هوش مصنوعی

انتخابات ریاست‌جمهوری سال ۱۴۰۰، با مشارکت حدود ۴۹ درصدی، یکی از کم‌مشارکت‌ترین انتخابات پس از انقلاب اسلامی بود. در این دوره، فضای مجازی به‌عنوان بستر اصلی بحث‌های سیاسی و رقابت‌های انتخاباتی، نقشی تعیین‌کننده ایفا کرد و الگوریتم‌ها و هوش مصنوعی به‌طور جدی وارد عرصه شدند (Castells, 2010; Zitttrain, 2008). مهم‌ترین ویژگی‌های نقش فضای مجازی در این دوره عبارت‌اند از:

الف) حضور گسترده ربات‌های اجتماعی: در انتخابات ۱۴۰۰، ربات‌های اجتماعی به‌طور گسترده‌ای در شبکه‌های اجتماعی فعالیت کردند و با انتشار محتوای هماهنگ، سعی در تأثیرگذاری بر افکار عمومی و جهت‌دهی به بحث‌های انتخاباتی داشتند (Castells, 2010).

(Zittrain, 2008). این ربات‌ها با ایجاد «توهم اجماع»، کاربران را به این باور می‌رساندند که یک نامزد خاص، حمایت عمومی گسترده‌ای دارد (Castells, 2010).

ب) هدف‌مندسازی تبلیغات با استفاده از هوش مصنوعی: در این دوره، برخی از ستادهای انتخاباتی از تحلیل داده‌های بزرگ و هوش مصنوعی برای هدف‌مندسازی تبلیغات خود استفاده کردند (Zittrain, 2008). این فناوری، به آن‌ها امکان می‌داد تا پیام‌های شخصی‌سازی‌شده‌ای را به گروه‌های خاصی از رأی‌دهندگان ارسال کنند که دقیقاً با ترس‌ها، امیدها و علایق آن‌ها طراحی شده بود (Benkler, 2006).

ج) تحلیل داده‌های کاربران و پیش‌بینی رفتار انتخاباتی: الگوریتم‌های هوش مصنوعی با تحلیل داده‌های کاربران شبکه‌های اجتماعی، امکان پیش‌بینی رفتار انتخاباتی و شناسایی گروه‌های هدف را فراهم کردند (Zittrain, 2008). این پیش‌بینی‌ها، به ستادهای انتخاباتی امکان می‌داد تا استراتژی‌های خود را به‌طور دقیق‌تری تنظیم کنند و منابع خود را بهینه‌تر تخصیص دهند.

د) کاهش مشارکت و نقش فضای مجازی: پژوهش‌ها نشان داده‌اند که فضای مجازی در انتخابات ۱۴۰۰، به کاهش مشارکت سیاسی دامن زد (Castells, 2010; Faris & Heacock, 2021). به‌عنوان مثال، پورکاظم (۱۴۰۳) در پژوهشی نشان داد که شبکه‌های اجتماعی تلگرام، اینستاگرام و توییتر با انتشار محتوای منفی و بدبینانه، انگیزه مشارکت را در کاربران کاهش داده‌اند. همچنین، علی‌پور و همکاران (۱۴۰۳) نشان دادند که رفتار انتخاباتی قالبی (فهرستی) و منفعلانه در این دوره افزایش یافته است که نشان‌دهنده کاهش کیفیت تصمیم‌گیری عقلانی است.

تأثیر بر انتخاب عقلانی: در انتخابات ۱۴۰۰، فضای مجازی از طریق مکانیسم‌های زیر بر انتخاب عقلانی رأی‌دهندگان تأثیر گذاشت:

۱. دستکاری ادراکات توسط ربات‌های اجتماعی: ربات‌های اجتماعی با انتشار حجم عظیمی از محتوای هماهنگ، «ادراکات» کاربران را دستکاری کردند و آن‌ها را به سمت نامزدهای خاصی سوق دادند (Castells, 2010; Zittrain, 2008). این دستکاری ادراکات، فرآیند ارزیابی عقلانی گزینه‌ها را مختل ساخت.

۲. شخصی‌سازی بیش از حد اطلاعات: هدف‌مندسازی تبلیغات با استفاده از هوش مصنوعی، به «شخصی‌سازی بیش از حد» اطلاعات منجر شد و هر رأی‌دهنده در معرض پیام‌هایی قرار گرفت که دقیقاً برای او طراحی شده بود (Benkler, 2006; Zittrain, 2008). این شخصی‌سازی، توانایی رأی‌دهندگان برای «ارزیابی انتقادی» اطلاعات را کاهش داد.

۳. افزایش بی‌اعتمادی و بدبینی: انتشار اخبار جعلی و محتوای قطبی‌کننده در شبکه‌های اجتماعی، بی‌اعتمادی و بدبینی رأی‌دهندگان را نسبت به نظام سیاسی و نامزدهای انتخاباتی افزایش داد (Castells, 2010; Fairclough, 1995). این بی‌اعتمادی، انگیزه مشارکت را کاهش داد و رأی‌دهندگان را از پای صندوق‌های رأی دور کرد (Faris & Heacock, 2021).

۴. افزایش مشارکت نمایشی به‌جای مشارکت اثرگذار: فضای مجازی در این دوره، به «مشارکت نمایشی» (لایک کردن، به اشتراک گذاشتن، کامنت گذاشتن) دامن زد و رأی‌دهندگان را از «مشارکت اثرگذار» (حضور در پای صندوق رأی، مطالعه عمیق برنامه‌ها) بازداشت (Benkler, 2006; Castells, 2010). این پدیده، کیفیت تصمیم‌گیری انتخاباتی را کاهش داد.

ماهیت سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران

از بدو ورود، رسوخ و گسترش فضای مجازی و فناوری‌های مرتبط با آن در جامعه ایران، نگاه به این فضا خوش‌بینانه نبوده و در طول چند دهه‌ای که از حضور و امکان دسترسی به این فناوری در کشور می‌گذرد، چنین نگاه بدبینانه‌ای، آن‌چنان که باید و شاید اصلاح نگردیده است. لذا همواره شاهد آن بوده‌ایم که سیاست‌گذاری‌های کلان صورت‌گرفته در این خصوص، هرچند تلاش نموده تا حدودی رویکرد ایجابی و

نگاه از پایین به بالا داشته و مبتنی بر جلب مشارکت آحاد جامعه باشد، اما عمدتاً سلبی و مبتنی بر نگاه از بالا به پایین می‌باشد (Faghfour, 2023).

سیاست‌های سلبی را می‌توان شامل سیاست‌ها و برنامه‌هایی موسوم به حذف، کنترل و محدودیت دانست. در طیف سیاست‌های سلبی جوامع و دولت‌ها در حوزه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در خصوص فضای مجازی، شاید بتوان چهار گروه عمده از اقدامات را جای داد که عبارت‌اند از: تشویق به استفاده از سامانه‌های محدودیتی و مسدودسازی سطوح خرد، استفاده از سامانه‌های محدودیتی و مسدودسازی سطوح کلان، برنامه‌ریزی بازدارنده در حوزه قانون‌گذاری و جلوگیری از استفاده از اینترنت.

علی‌رغم وجود سیاست‌گذاری‌های سلبی مذکور در کشور، اما نوع مواجهه با فضای مجازی به‌عنوان ابزاری مدرن با امکانات و کارکردهای توأمان مثبت و منفی، همچنان محل اختلاف‌نظر میان متولیان فضای مجازی و مسئولان کشور است (Sepehri, 2022). آنچه روشن است، اما برخورد سلبی با فضای مجازی نمی‌تواند راهکار مناسبی برای مقابله با آسیب‌های احتمالی آن باشد. برای مدیریت کامل فضای مجازی و کاهش آسیب‌های ناشی از آن، نوع مواجهه با این فضاها اهمیت ویژه‌ای دارد. بی‌تردید امروزه برخورد سلبی با فضاها مجازی امری غیرممکن است و برای مدیریت این فضا باید به دنبال راهکارهای منعطف و کاربردی که صدا البته جنبه سلبی نداشته باشد، بود و اینجا است که لزوم مواجهه و سیاست‌گذاری‌های ایجابی، رخ می‌نماید که از آن جمله می‌توان به برنامه‌ها و پروژه‌های مبتنی بر تولید و مدیریت محتوای فضای مجازی، آموزش و افزایش سواد رسانه‌ای، بومی‌سازی و ... اشاره کرد که ضمن ایجاد تعامل بیشتر میان سیاست‌گذاران و مردم، ... در این خصوص، موازنه نگاه سیاست‌گذاران در کشور را به‌جای بالا به پایین، به نگاه مشارکتی که مبتنی بر موازنه توأمان بالا به پایین و پایین به بالا می‌باشد، تغییر خواهد داد. موازنه‌ای که در آن دولت و نهادهای دولتی در کنار مردم و نهادهای مردمی، عهده‌دار سیاست‌گذاری و اعمال سیاست‌ها می‌باشند (Hashemi, 2020; Rahmani, 2022).

نظریه‌های حکمرانی فضای مجازی

ادبیات نظری حکمرانی فضای مجازی به‌طور عمده ذیل سه پارادایم اصلی قابل دسته‌بندی است:

پارادایم حاکمیت‌محور: این دیدگاه ریشه در مکتب واقع‌گرایی دارد و بر این فرض استوار است که دولت‌ها به‌عنوان کنشگران اصلی عرصه بین‌الملل، حق حاکمیت بر فضای مجازی درون قلمرو خود را دارند (Kramer, 2017). در این رویکرد، مفاهیمی چون امنیت ملی، کنترل مرزهای سایبری و مقابله با تهدیدات فرامرزی برجسته می‌شود (Nye, 2011). دولت‌هایی نظیر چین، روسیه و ایران را می‌توان در زمره حامیان این پارادایم قرار داد که بر «حاکمیت سایبری» به‌عنوان بسط حاکمیت ملی در عرصه مجازی تأکید می‌ورزند (Drozhdek & Van, 2016; Kalenberg, 2016).

پارادایم چندذی‌نفری: این دیدگاه که ریشه در گفتمان حکمرانی شبکه‌ای و نظریه لیبرال دارد، معتقد است اداره فضای مجازی باید با مشارکت دولت‌ها، بخش خصوصی، جامعه مدنی و جامعه فنی صورت گیرد (Benkler, 2006; Lessig, 2001). بنیاد اینترنت و مجمع حکمرانی اینترنت (IGF) از نهادهای نماینده این پارادایم هستند (Drezner, 2014). در این رویکرد، نقش دولت به‌عنوان تنظیم‌گر، نه کنترل‌گر مطلق، تعریف می‌شود و بر فرایندهای مشارکتی و شفافیت تأکید می‌گردد (MacKinnon, 2012).

پارادایم توسعه‌محور: این رویکرد که در کشورهای در حال توسعه رواج بیشتری دارد، فضای مجازی را به‌عنوان زیرساختی برای رشد اقتصادی، عدالت اجتماعی و کاهش شکاف دیجیتال قاب می‌کند (O'Neil, 2020). تأکید بر توانمندسازی شهروندان، دسترسی همگانی و توسعه صنایع نرم‌افزاری محورهای اصلی این پارادایم هستند (Unesco, 2021). در این دیدگاه، دولت موظف است با سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های مخابراتی و کاهش هزینه‌های دسترسی، امکان بهره‌مندی همگانی از مزایای فضای مجازی را فراهم آورد (Hill, 2014).

تحلیل گفتمان و رقابت‌های سیاسی

برای تحلیل تفاوت رویکردهای جناحی، مقاله حاضر از ترکیب دو چارچوب نظری بهره گرفته است:

الف) نظریه «اقتدار شبکه‌ای» مانوئل کاستلز: کاستلز (2010, Castells) فضای مجازی را عرصه تولید و بازتولید هویت‌های سیاسی و عرصه‌ای برای شکل‌گیری قدرت شبکه‌ای می‌داند. به باور او، جنبش‌های اجتماعی و کنشگران سیاسی در عصر اطلاعات، از فضای مجازی به‌عنوان بستری برای بسیج منابع و هویت‌سازی استفاده می‌کنند. این نظریه به ما کمک می‌کند تا درک کنیم که چرا جناح‌های مختلف سیاسی برای تسلط بر روایت‌های فضای مجازی رقابت می‌کنند و چگونه این رقابت در سطح سیاست‌گذاری نمود پیدا می‌کند.

ب) رویکرد «تحلیل گفتمان انتقادی» نورمن فرکلاف: فرکلاف (1995, Fairclough) متن‌های سیاسی را به‌مثابه بازتاب ساختارهای قدرت و ایدئولوژی تحلیل می‌کند. بر اساس این رویکرد، گفتمان‌ها نه تنها بازتاب‌دهنده واقعیت‌های اجتماعی‌اند، بلکه خود در ساخت آن واقعیت‌ها نقش‌آفرینی می‌کنند. در این چارچوب، اسناد بالادستی، قوانین، مصوبات و اظهارات مقامات سیاسی به‌عنوان متونی قابل تحلیل تلقی می‌شوند که می‌توان رقابت‌های گفتمانی جناح‌ها را در آن‌ها بازشناخت (1998, Van Dijk; 1995, Fairclough).

نهادها و اسناد بالادستی حکمرانی فضای مجازی در ایران

ساختار نهادی

نظام حکمرانی فضای مجازی در ایران از ساختاری پیچیده و چندلایه برخوردار است که مهم‌ترین نهاد‌های آن عبارت‌اند از: شورای عالی فضای مجازی: عالی‌ترین مرجع سیاست‌گذاری که در سال ۱۳۹۰ به فرمان مقام معظم رهبری تشکیل شد. اعضای آن شامل رئیس‌جمهور، رئیس مجلس، رئیس قوه قضاییه، فرمانده کل سپاه، وزیر ارتباطات و چند نهاد دیگر می‌شود (2022, Sepehri). دبیرخانه این شورا، مسئول هماهنگی و پیگیری مصوبات است. مرکز ملی فضای مجازی: نهاد اجرایی زیر نظر شورای عالی که وظیفه تدوین و نظارت بر اجرای سیاست‌های مصوب را بر عهده دارد. انتقادات مهمی به عملکرد این مرکز در زمینه شفافیت و کارآمدی وارد شده است (2022, Sepehri). سازمان پدافند غیرعامل: مسئول حفاظت از زیرساخت‌های حیاتی کشور در برابر حملات سایبری. پلیس فتا (فضای تولید و تبادل اطلاعات): واحد تخصصی نیروی انتظامی برای مقابله با جرائم رایانه‌ای (2020, Hashemi).

اسناد بالادستی

سند راهبردی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران: این سند که توسط شورای عالی فضای مجازی تدوین و در سال ۱۳۹۱ ابلاغ شد، دیدگاه کلان نظام را در هفت محور ترسیم می‌کند: (۱) صیانت، (۲) تعالی، (۳) عدالت، (۴) امنیت، (۵) اقتدار، (۶) مردم‌سالاری، (۷) استقلال (Supreme Council of, 2012). برخی منتقدان معتقدند این سند دچار تناقض درونی میان اهداف «آزادی» و «کنترل» است (Amini, 2021).

قانون جرائم رایانه‌ای (۱۳۸۸): قدیمی‌ترین قانون مدون در این حوزه که شامل موادی در خصوص جرائم علیه امنیت، هتک حیثیت، نقض حریم خصوصی و دسترسی غیرمجاز است (2020, Hashemi).

لایحه صیانت (حمایت از کاربران فضای مجازی): مصوبه جنجالی مجلس یازدهم که با هدف «ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی» تدوین شد. این لایحه با انتقادات گسترده حقوق بشری و کارشناسی روبه‌رو شد و نهایتاً با ایرادات شورای نگهبان مواجه گردید (Pournaseri, 2022 & Hajizadeh).

برنامه هفتم توسعه (۱۴۰۳-۱۴۰۷): در بندهای متعددی بر توسعه شبکه ملی اطلاعات و هوشمندسازی خدمات تأکید شده است. در این برنامه، هدف‌گذاری پوشش ۹۹ درصدی شبکه ملی اطلاعات در دستور کار قرار گرفته است (O'Neil, 2020).

تحلیل تطبیقی رویکرد جناح‌های سیاسی

رویکرد اصولگرایان: حاکمیت و مقاومت سایبری

گفتمان اصولگرایی در فضای مجازی بر سه مؤلفه اصلی استوار است:

الف) تأکید بر «جهاد تبیین» و مقابله با جنگ نرم: اصولگرایان فضای مجازی را عرصه اصلی «تهاجم فرهنگی غرب» و «ناتوی فرهنگی» می‌دانند. رهبری انقلاب بارها بر خطر «نفوذ» از طریق شبکه‌های اجتماعی تأکید کرده‌اند (Faghfour, 2023). بر اساس تحقیقات انجام‌شده، رویکرد ایشان بر سه عنصر «اقتناع‌سازی»، «مشروعیت‌بخشی» و «بازخوردگیری» مبتنی است که متأسفانه در سیاست‌های پایین‌دستی کمتر دیده شده است (Rahmani, 2022).

ب) توسعه «شبکه ملی اطلاعات» به‌عنوان جایگزین اینترنت جهانی: از منظر اصولگرایان، وابستگی به زیرساخت‌های خارجی، تهدیدی برای امنیت ملی و هویت فرهنگی است. لذا «مؤمن‌سازی فضای مجازی» و جداسازی شبکه داخلی از اینترنت جهانی، به‌عنوان یک هدف راهبردی دنبال می‌شود (Supreme Council of, 2012). برآوردها نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری ایران در حوزه دفاع سایبری بین سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۰ رشد ۱۲ برابری داشته است (Faghfour, 2023).

ج) نگاه امنیتی به پلتفرم‌های خارجی: مسدودسازی اینستاگرام، واتساپ، توییتر و سایر شبکه‌های اجتماعی خارجی (به‌جز مواردی که با قوانین ایران سازگار شوند)، سیاست ثابت دولت‌های اصولگرا بوده است. در مقابل، حمایت از پیام‌رسان‌های بومی مانند «سروش»، «بله» و «ایتا» با اولویت دنبال می‌شود (Amini, 2021).

نتیجه‌گیری

در طول سالیان مختلفی که از ورود و گسترش فضای مجازی در جامعه ایران می‌گذرد، حاکمیت اقدام به «مدیریت و کنترل» چنین فضایی نموده و این مهم را عمده‌تأ مبتنی بر نگاهی از بالا به پایین اجرایی نموده است که منجر به اتخاذ سیاست‌هایی بیشتر سلبی، تقابلی و بازدارنده گردیده و در راستای آن، برنامه‌هایی موسوم به حذف، کنترل و محدودیت را در دستور کار قرار داده است. بر این مبنا، دولت‌هایی که در جمهوری اسلامی ایران روی کار آمده‌اند، یکی پس از دیگری، اقدام به اجرایی نمودن اقداماتی مانند پالایش فضای مجازی، برنامه‌ریزی بازدارنده و ... که عمده‌تأ سیاست‌هایی سلبی قلمداد می‌گردند، نموده‌اند. این در حالی است که اعمال چنین خط‌مشی‌هایی برای جامعه در حال توسعه‌ای چون ایران که بر مبنای اسناد بالادستی‌ای چون سند چشم‌انداز ۱۴۰۴، توسعه همه‌جانبه کشور را پیگیری می‌نماید، آن‌چنان که باید و شاید، اصولی و آینده‌نگرانه نبوده و ناکامی‌هایی را برای سیاست‌گذاران و دولتمردان در دستیابی به اهداف مورد نظر در اسناد بالادستی در این خصوص به همراه داشته است. از آن جمله می‌توان به محقق نشدن مطلوب «شبکه ملی اطلاعات» به‌عنوان زیرساخت ارتباطی فضای مجازی کشور، عدم توفیق در تولید محتوای مناسب داخلی و افزایش سواد رسانه‌ای در کشور که همگی از سازوکارهای اعمال سیاست‌گذاری‌های ایجابی در کشور می‌باشند، اشاره نمود و در عوض، شاهد چندین برابر شدن تولید محتوای داخلی فضای مجازی بدون آموزش‌های عمومی و افزایش سواد رسانه‌ای مخاطبان در جامعه و عدم سیاست‌گذاری هدفمند برای بهره‌برداری مفید از آن در گروه‌های متنوع مخاطبین هستیم. دستاوردهایی که نه‌تنها از ارزش واقعی کارکردهای مثبت فضای مجازی در ایران می‌کاهد، بلکه راه را برای گسترش انواع آسیب‌های اجتماعی از طریق نشر اکاذیب و شایعات، مطالب غیرآموزنده و مغایر هنجار، تبلیغات آزاردهنده و ... می‌گشاید. این وضعیت در کنار عدم توفیق در مهار جرایم و تهدیدهای فزاینده فضای مجازی به‌واسطه عدم جامعیت و نقصان قوانین طرح‌ریزی‌شده در حوزه فضای مجازی و شکست پروژه فیلترینگ به سبب ناکارآمدی ابزارهای مسدودسازی و فیلترینگ، بر دامنه این آسیب‌ها افزوده است. در چنین وضعیتی، الزام اصلاح سیاست‌گذاری فضای مجازی در کشور مبتنی بر اهداف مورد نظر در اسناد بالادستی، احساس نیاز می‌گردد.

در گام نخست، پیش از اعمال اصلاحات، لازم است موازنه سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری در کشور دچار تغییر گردیده و در راستای آن، مدل سیاست‌گذاری در کشور، از مدل صرف بالا به پایین (مدلی که هم‌اکنون حاکم است)، به مدل مشارکتی تغییر پیدا نماید. به تعبیری دیگر، در امر سیاست‌گذاری فضای مجازی، در کنار دولتمردان، سیاست‌گذاران و نهادهای دولتی، مردم و نهادهای مردمی نیز حضور پیدا نمایند. قابل پیش‌بینی است که با اصلاح موازنه موجود، ماهیت سیاست‌گذاری‌های فضای مجازی نیز در کشور دگرگون خواهد شد؛ بدین معنا که سیاست‌ها، از جنبه سلبی و کوتاه‌مدت، به جنبه ایجابی، بلندمدت و فارغ از شتاب‌زدگی تغییر ماهیت خواهد داد. بی‌شک این نوع سیاست‌گذاری، از جامعیت، کارآمدی و اثربخشی بیشتری در جهت تولید محتوای فضای مجازی و کنترل و مدیریت این فضا برخوردار خواهد شد. به‌طور کلی، اصلاح سیاست‌گذاری فضای مجازی در ایران در مسیر تحقق بیشتر اهداف اسناد بالادستی، نیازمند تغییر موازنه موجود از نگاه سلبی و بالا به پایین، به نگاه ایجابی، مشارکتی و پایین به بالا است تا بتوان ضمن بهره‌مندی از ظرفیت‌های مردمی، زمینه‌ساز مدیریت کارآمد، جامع و درازمدت این عرصه حیاتی گردید.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Amini, M. (2021). Digital Culture and Strategies for Circumventing Internet Filtering in Iran. *Quarterly Journal of Cultural Studies and Communication*, 17(65), 123-145.
- Benkler, Y. (2006). *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. Yale University Press.
- Brooks, S. (1993). *Public Policy in Canada*. McClelland & Stewart.
- Castells, M. (2010). *Communication Power*. Oxford University Press.
- Cottle, S. (2003). Media Organization and Production: Mapping the Field. In (pp. 23-25). Sage.
- Deibert, R., & Crete-Nishihata, M. (2012). Global Governance and the Spread of Cyberspace Controls. *Global Governance*, 18(3), 339-361.
- Drezner, D. W. (2014). The Global Governance of the Internet: Bringing the State Back In. *Political Science Quarterly*, 119(3), 477-498.

- Drozhddek, J., & Van Kalenberg, J. (2016). *Cyberspace Governance: The New Frontier*. Routledge.
- Faghfour, M. (2023). Iran's Cyber Defense Capabilities and Their Institutional Developments. *Journal of Defense and Security Studies*, 14(52), 78-101.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman.
- Faris, R., & Heacock, R. (2021). The Internet in Iran: A Comparative Study of Control and Resistance. *Journal of Information Technology & Politics*, 18(4), 401-418.
- Furlong, S. (2003). Regulatory Policy, Role and Importance of. In *Encyclopedia of Public Administration and Public Policy* (Vol. 2, pp. 1053-1056).
- Ghasemi, A., & Rezaei, M. (2021). Challenges of Cyberspace Governance in Iran. *Political Science Journal*, 24(4), 215-240.
- Hashemi, R. (2020). Privacy Violations in Iran's Cyberspace: A Case Study of Laws and Judicial Practice. *Judiciary Law Journal*, 84(112), 95-120.
- Hill, D. (2014). *The Development of the Internet in the Middle East*. Palgrave Macmillan.
- Kramer, R. (2017). *Cybersecurity and Sovereignty*. Springer.
- Lessig, L. (2001). *The Future of Ideas: The Fate of the Commons in a Connected World*. Vintage Books.
- MacKinnon, R. (2012). *Consent of the Networked: The Worldwide Struggle for Internet Freedom*. Basic Books.
- Mirmohammadsadeghi, N. (2021). Restrictions on Freedom of Expression in Iran's Cyberspace from the Perspective of International Law. *International Legal Quarterly*, 37(62), 143-168.
- Moghaddam, M., & Karimi, S. (2023). The Political Economy of Internet Filtering in Iran. *Economy and Society*, 15(3), 55-80.
- Nye, J. S. (2011). *The Future of Power*. PublicAffairs.
- O'Neil, P. (2020). *Digital Development in Emerging Economies*. Cambridge University Press.
- Pournaseri, H., & Hajizadeh, M. (2022). Presenting a Conceptual Framework for Cyberspace Governance in Iran. *Biannual Journal of Communication Research*, 29(110), 30-55.
- Rahmani, A. (2022). The Lifeworld of Iranian Users in Confronting Filtering Policies. *Iranian Journal of Sociology*, 23(2), 89-110.
- Roudaki, H. (2023). The Political Economy of Filtering in Iran. *Middle East Journal of Communication*, 35(2), 112-134.
- Sepehri, M. (2022). The Institutional Structure Governing Cyberspace in Iran: A Case Study of the Supreme Council of Cyberspace. *Quarterly Journal of Public Policy*, 8(3), 45-67.
- Supreme Council of, C. (2012). *Strategic Document of Cyberspace of the Islamic Republic of Iran*.
- Unesco. (2021). *Digital Inclusion and Internet Governance: A Global Perspective*.
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. Sage Publications.
- Zittrain, J. (2008). *The Future of the Internet and How to Stop It*. Yale University Press.